

РАЗДЕЛ I

ЯЗЫКИ ДИСКУРС:

СИНТАКСИЧЕСКИЙ И СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Ж. У. Грыб (Мазыр, Беларусь)

ФАРМАЛЬНА-СЭНСАВАЯ НАРОДНА-ЭТЫМАЛАГІЧНАЯ МАТЫВАЦЫЯ ЯК РАЗНАВІДНАСЦЬ АКТУАЛІЗАЦЫІ СЛОЎ (на прыкладзе лексікі народнага календара)

Феномен народнай этымалогіі ўжо больш за стагоддзе прыцягвае да сябе ўвагу лінгвістаў. Спробы раскрыць народна-этымалагічнае значэнне лексем народнага календара мы можам прасачыць у працах У. Васілевіча, У. Коваля, А. Лозкі і іншых даследчыкаў. Але спробы носяць выпадковы, несістэмны характар. Гэта тлумачыцца тым, што іх даследаванні накіраваны ў другі бок, а народна-этымалагічныя тлумачэнні даюцца толькі дзе-нідзе. Аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца лексіка народнага календара, якая адчула на сабе ўплыў народнай этымалогіі.

Сутнасць народнай этымалогіі заключаецца ў высвятленні ўнутранай формы сінхронна нематываванага слоў за кошт прыпадабнення да знаёмых (зразумелых) лексем. Падставай да такіх збліжэнняў служыць выпадковае (не абумоўленае агульнасцю паходжання) гукавое падабенства лексічных адзінак, якое выклікае ў моўнага суб'екта ўяўленне аб фармальнай і сэнсавай залежнасці гэтых слоў адзін ад аднаго. Як і навуковая этымалогія, народная этымалогія імкнецца матываваць назву, аднак робіць гэта па выпадковым гукавым падабенстве ці супадзенні.

За аснову ўсіх наяўных класіфікацый тыпаў народнай этымалогіі прымаюцца два крытэры:

- 1) фармальны (наяўнасць ці адсутнасць змен у знешнім выглядзе слова);
- 2) семантычны (наяўнасць ці адсутнасць змен у значэнні слова, якое адчула на сабе народна-этымалагічнае ўздзеянне).

Мэта нашага даследавання – вызначыць асаблівасці фармальна-сэнсавай народна-этымалагічнай матывацыі ў народным календары.

Як прыклад фармальнага падыходу да выдзялення тыпаў народнай этымалогіі можна прывесці класіфікацыю Ф. дэ Сасюра, які размяжоўваў выпадкі, калі “слово получает новое истолкование без изменения своей внешней формы”, і выпадкі, калі “слово искажают с целью приспособить

его к будто бы заключенным в нем элементом” [1, 50]. У рамках вылучэння двух названых тыпаў народнай этымалогіі найбольшую цікавасць ўяўляе класіфікацыя Бадуэна дэ Куртэнэ, якая будзеца з улікам семантычных стымуляў народна-этымалагічных збліжэнняў. Гаворачы пра гэтыя катэгорыі – знешнім пераўтварэнні слова і ўнутраным, якое складаецца ў іншым тлумачэнні таго ж слова без змены яго формы, Бадуэн вучоны асабліва падкрэсліваў той факт, што ў абодвух выпадках тлумачэнне можа ажыццяўляцца шляхам “приноровлення слова к корню, сходнаму по значению” ці шляхам прыпадабнення любому зразумеламу сугучнаму слову, каб як-небудзь асэнсаваць гэтае слова [2].

Фактар першапачатковай семантычнай сумяшчальнасці ці несумяшчальнасці слоў, якія збліжаюцца ў працэсе народнай этымалогіі, дае падставу для выдзялення двух асноўных тыпаў народна-этымалагічнай матывацыі: 1) *фармальнага* і 2) *фармальна-сэнсавага*. Сэнсавую структуру слова ў кантэксце народна-этымалагічных збліжэнняў мы і разгледзім на прыкладзе лексікі народнага календара.

“Выпадковасць” народна-этымалагічных збліжэнняў часцей за ўсё кампенсуецца ўсталяваннем сэнсавых адносін паміж сугучнымі лексічнымі адзінкамі, “высвятленне” ўнутранай формы наймення з’яўляецца спосабам інтэрпрэтацыі (актуалізацыі) яго значэння. Фармальна-сэнсавая народна-этымалагічная матывацыя выяўляе семантычныя кантакты паміж лексічнымі адзінкамі, абапіраючыся на значэнні абодвух слоў, тады як фармальная народна-этымалагічная матывацыя іх не ўлічвае.

Гэтая з’ява павінна разглядацца як разнавіднасць другаснай намінацыі. Сама тэхніка другаснай намінацыі складаецца ў выкарыстанні ўжо існуючых адзінак лексікі ў адносінах да новага наймення. У выніку другасных народна-этымалагічных збліжэнняў назіраецца поўнае ці частковае фармальнае прыпадабненне, а таксама захаванне ўнутранай формы слова ў суадносінах з новым матыватарам.

Інтэрпрэтацыя семантычнай структуры нематываванага слова, абапіраючыся на вядомыя моўным суб’ектам намінатыўныя мадэлі з улікам сістэмных характарыстык слова і асаблівасцей яго моўнай рэалізацыі, вызначае выбар сугучнага матыватара.

Такім чынам, пры фармальна-сэнсавай матывацыі маюць месца семантычныя кантакты паміж лексемамі, якія збліжаюцца, абапіраючыся на рэальнае значэнне слова, якое інтэрпрэтуецца, і сугучнага матыватара.

14/1.10. *Пакровы (Пакроў)*. Назва свята *Пакроў* звязваецца са словам *покрыва* – ‘кусок тканіны, які прызначаны для пакрыцця каго-, чаго-небудзь’. Гаворка ідзе пра *покрыва*, якое выкарыстоўваецца ў царкоўных абрадах. Народная этымалогія надае яму іншае значэнне ‘верхні пласт, які што-небудзь пакрывае’. Гэта знайшло адбітак у народным календары:

“Свята Пакрова, пакрый зямельку лісточкам, а галоўку вяночкам” [3, 189];

“Прышла Пакроўка – не дала малака кароўка, не пакрые зямлю лістом, а пакрые снегам” [3,190];

“Покрова всю землю пакрывае лісьям або снігом”;

“Покрова накрывае траву лісьям, землю снігом, воду льодом, а дівчат – шлюбным вінцем” [4, 131].

У рэальным і народна-этымалагічным значэнні існуе агульнае – 'пакрываць што-небудзь'.

27/14.09. *Уздзвіжанне*. Рускі варыянт назвы слова *Воздвиженье* паходзіць ад слова *воздвигать* (рус.) ці *ўзводзіць* – 'паднімаць угару, дагары'. Народная этымалогія збліжае гэтае слова з *дзвігаць* – 'рухаць, прымушаць дзейнічаць'. У народным календары існуе таксама назва *здзвіжанне*, у якой можна прасачыць адпадзенне першага гука [у]. Тым самым дасягаецца большае падабенства са словам *дзвігаць* – 'перамяшчаць з аднаго месца на другое'. Лічылася, што сонца і прырода ў гэты дзень “грае, здзвігаецца”. “Усё ў хату ўздзвігаецца, каб мороз не пабіў” [3, 165–166]. У першым і ў другім выпадку прысутнічае сэнс 'перамяшчаць'.

Гэта дае магчымасць разглядаць фармальна-сэнсавую народна-этымалагічную матывацыю як разнавіднасць лексічнай актуалізацыі. Такая актуалізацыя адбываецца па законах другаснай намінацыі, пры якой ажыццяўляецца перайменаванне ўжо названага ці выкарыстанне слоў, якія існуюць у мове, у новай намінатываючай функцыі. У выніку такіх збліжэнняў можна прасачыць частковае (гл. *Уздзвіжанне*) ці поўнае (гл. *Пакроў*) прыпадабненне слова-пратацыпа сугучнаму матыватару, а таксама захаванне знешняга выгляду слова пры суаднясенні яго з новым матыватарам.

У працэсе маўлення слова дзейнічае не як ізаляваная адзінка, а як элемент пэўнай мікрасістэмы, у якую ўваходзяць не толькі заканамерныя ўмовы яго ужывання, але і сітуацыйныя сувязі слоў па іх значэнні. Пры такім падыходзе да слова яго сэнсавая структура разглядаецца як працэс.

Такім чынам, могуць адзначыць тры асноўныя моманты інтэрпрэтацыі семантыкі слова ў працэсе народнай этымалогіі:

1) семантычная структура слова ўяўляе сабою не строга фіксаваны, а дынамічны набор кампанентаў, якія (кожны асобна ці ў сукупнасці з іншымі) можа вызначаць актуальны сэнс дадзенай лексічнай адзінкі ў вызначаных умовах маўлення;

2) унутраная форма слова з’яўляецца актуалізатарам дынамічных аспектаў яго семантыкі і адлюстроўвае выбіральнасць намінацыі;

3) пры даследаванні асаблівасцей рэалізацыі значэння той ці іншай лексічнай адзінкі ў мове неабходна ўлічваць магчымасць актуалізацыі канатацыйных кампанентаў, якія вызначаюць дынамічнасць успрымання значэнняў слоў.

Фанетычная адаптацыя можа выступаць як стымул фармальна-сэнсавых народна-этымалагічных збліжэнняў у народным календары.

З’ява народнай этымалогіі доўгі час разглядалася як анамальная рыса мовы. Скажэнне гучання слоў, а таксама іх памылковае тлумачэнне, заснаванае на народнай этымалогіі, парушэнне норм агульнапрынятага (літаратурнага і дыялектнага) ужывання лексічных адзінак негатыўна адбіваліся на адносінах лінгвістаў да гэтай з’явы.

Сутнасць народнай этымалогіі заключаецца ў высвятленні ўнутранай формы сінхронна нематывавальных слоў за кошт прыпадабнення да знаёмых (зразумелых) лексем. Падставай да такіх збліжэнняў служыць выпадковае (не абумоўленае агульнасцю паходжання) гукавое падабенства лексічных адзінак, якое выклікае ў моўнага суб’екта ўяўленне аб фармальнай і сэнсавай залежнасці гэтых слоў адзін ад аднаго. Як і навуковая этымалогія, народная этымалогія імкнецца матываваць назву, аднак робіць гэта па выпадковым гукавым падабенстве ці супадзенні.

Працэсы заканамернай фанетычнай адаптацыі і народнай этымалогіі ў аснове сваёй – розныя з’явы. У выпадках народна-этымалагічных пераўтварэнняў заўсёды трэба шукаць рэшткі ўзаемадзеяння дадзенага слова з якой-небудзь сугучнай лексмай. Але ж перад тым, як сказаць, што нейкае змяненне адбылося з прычыны ўплыву на гэтае слова іншых слоў, трэба пільна разгледзець гэтае слова і ўпэўніцца, што змяненне, якое ў ім адбылося, не магло адбыцца з прычыны гукавага закона. Але менавіта заканамерныя фанетычныя пераўтварэнні, якія зацямяюць марфемны састаў слова, выклікаюць у многіх выпадках неабходнасць праяснення знешняй формы найменняў. Вызначэнне ўзаемадзеяння (перакрыжавання) працэсаў фанетычнай адаптацыі і народнай этымалогіі ўяўляецца неабходным як для ўдакладнення пытанняў аб стымулах народна-этымалагічных збліжэнняў, так і для найбольш поўнага апісання спецыфікі народна-этымалагічных прыпадабненняў.

Разгледзім некаторыя прыклады такога ўзаемадзеяння на матэрыяле народнага календара.

Засваенне фанемы <ф>, некалі далёкай для славянскіх моў, выражаецца ў замене іншымі зычнымі ці злучэннямі, звычайна [хв], [п], [п’], радзей [т].

15/2.03. [Хв’]ядот замест **Ф**ядот. Але абедзве формы існуюць паралельна. “На **Хв**ядота занос – усё сена занясе”; “На **Ф**ядота занос – доўга прыпару не будзе” [3, 65].

21/8.06. Тодар, Хвёдар змест **Ф**ёдар. Фанема <ф> рэалізуецца ў гуках [т] і [хв’]. “На **Т**одара раса – канापель паласа”, “Навальніца на **Хв**ёдара – падвядзе надвор’е ў час жніва” [3, 117]

4/21.10. **Францішак (Пранцішак)**. На гэтым прыкладзе мы можам назіраць чаргаванне гукаў [ф] і [п]. “На Пранцішка зярнят шукае ў полі мышка” [3, 169]

27/14. **Піліп (Піліпей, Піліпаўка)** замест запазычанага **Філіп**. “Піліп дзяцей адзявае” [3, 182]

Спрошчанне цяжжавымоўных груп зычных таксама можа прыводзіць да народна-этымалагічных збліжэнняў.

23/10.04. **Вербніца – Вербіца**. Група зычных **рбн** спрашчаецца да **рб**, тым самым набываецца большае падабенства са словам вярба. (**Вербіца – вярба**).

27/14.09. **Здзвіжанне – звіжанне**. Цяжжавымоўная група **здзв** замяняецца на **зв**.

Часта адзначаюцца ў народным календары словы з адпадзеннем пачатковых галосных.

6/24.02. **Аксіння – Ксеня**. а // ?

2/20.08. **Ілля – Ля**. і // ? **Ілля лье** воду. Гукавае афармленне ўласнага імя **Лл[ja]** падобнае на **ль[jэ]**. Гэта знайшло свой адбітак у наступных выразях “Ілля нарабіў гнілля”, “На Іллю да абеду лета, а пасля абеду восень” – гэта значыць, што лье дождж. Ілля – апякун земляробства і абаронца ад “нячыстай сілы”, які ўвабраў у сябе рысы язычніцкага бога Перуна. Такім чынам, дзень Іллі – свята дажджоў і навальніц; дзень, калі лье.

30/17.03. **Аляксей – Ляксея**. а // ?

Запазычаныя словы могуць перадавацца словамі з адрозненнем зычных па акустычнай характарыстыцы (глухасці-звонкасці) і па спосабу ўтварэння. Найбольш часта прычынай для народна-этымалагічных збліжэнняў становяцца фанетычныя змены на аснове асімілятыўна-дысімілятыўных працэсаў. Такія замены магчымыя як пры перадачы іншавымоўных слоў роднымі гукамі непасрэдна пры засваенні запазычаных слоў, так і ў працэсе далейшага функцыянавання апошніх у новым моўным асяроддзі.

13/31.01. **Куготы (гаготы)**. Глухі заднеязычны [к] пад уплывам наступнага заднеязычнага глухога [г] таксама пераўтвараецца ў [г]. Такое найменне паходзіць ад дзеяслова “гагатаць” (весьляцца, смяцца).

7/24.05. **Алісей, Аўсей**. Санорны мяккі [л'] замяняецца на санорны [ў]. Тым самым збліжаюцца словы **Аўсей** і **авёс (аўса)**. “Прышоў Алісей – аўса пасей”. [3, 99]

Разгледжаны матэрыял дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1) Народна-этымалагічныя і фанетычныя змены не выключаюць адзін аднаго. Апошнія могуць выступаць як фармальны стымул народна-этымалагічных збліжэнняў. Пры гэтым фанетычная варыяцыя лексічных адзінак, якая пашырае мажлівасці пошуку знешніх (гукавых) аналогій гэтага слова з іншымі, спрыяе намінацыянаму варыяцыі на аснове народнай этымалогіі (утварэнню некалькіх намінацыянаму варыянтаў, якія

базіруюцца на адным слове-прататыпе). **Вераб'іная ноч – арабінавая, рабінавая.** Назвы *воробьиная ночь, горобина ніч* у асноўным сустракаюцца ў рускай і ўкраінскай мовах і іх гаворках; для беларускай мовы больш характэрная назва *рабінавая ноч*. Азначэнне вераб'іная суадносіцца з негатыўнымі ўяўленнямі аб сувязі *вераб'я* з нячыстай сілай. У выніку фанетычных працэсаў і народнай этымалогіі азначэнне *вераб'іная* збліжаецца са словам *рабіна*, адсюль і назва *арабінавая, рабінавая*.

2) Народная этымалогія выступае як фактар, які спрыяе лексікалізацыі фанетычных з'яў, ствараючы ўмовы для замацавання за словам дадзенага гукавога выгляду шляхам уключэння яго ў сістэму матывацыйных сувязяў.

15/2.03. Сраценне (Граміцы). У выніку фанетычных і народна-этымалагічных з'яў утвараюцца словы *Стрэчанне, Устрэчанне*. Такім чынам збліжаюцца словы *Сраценне* і *сустрэча*. Пры дапамозе пратэзы (прыстаўнога у) набываецца найбольшая сугучнасць са словам *сустрэча*. З гэтай прычыны царкоўнае свята Сраценне ў народным календары – дзень сустрэчы зімы з летам.

А ў нас сёння Стрэчанне, Стрэчанне,
Зіма з летам стрэлася, стрэлася,
І ножачку звіхнула, звіхнула.
Зіма пайшла плачучы, плачучы,
Лета пайшло скачучы, скачучы. [3, 49]

3) Спецыфіка ўздзеяння народна-этымалагічнай адаптацыі заключаецца ў яе комплексным характары: яна не абмяжоўваецца толькі фармальнымі (фанетычнымі збліжэннямі), а датычыцца ў большасці выпадкаў сэнсавага боку слова. З прычыны гэтага народная этымалогія актыўна выяўляе сябе як фактар, які завяршае адаптацыю.

У цэлым трэба адзначыць, што формальна-сэнсавая народна-этымалагічная матывацыя рэалізуе тыповыя тэндэнцыі мовы ў сферы другаснай намінацыі.

Народную этымалогію не трэба разглядаць як негатыў, гэта з'ява народнай культуры, шмат фактаў каторай мы можам сустрэць у народным календары.

Літаратура

1. Соссюр, Ф. Труды по языкознанию. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
2. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М. Издательство АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
3. Лозка, А.Ю. Беларускі народны каляндар / Аўт.-уклад. А.Ю. Лозка; Маст. А.І. Дашкевіч. – Мінск: Польша, 1992. – 205 с.
4. Скуратівський, В.Т. Місяцелік: Укр. нар. календар / В.Т. Скуратівський. – Киев: Мистецтво, 1993. – 207 с.

5. Гридина, Т.А. Проблемы изучения народной этимологии: пособие к спецкурсу / Свердлов. гос. пед. ин-т / Т.А. Гридина. – Свердловск: СГПИ, 1989. – 70 с.

6. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У.І. Коваль. – Гомель: Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.